

**Діяльність етнічних організацій допомоги біженцям в роки
Першої світової війни.
(на матеріалах Сумщини)**

У статті досліджуються основні напрями та форми діяльності етнічних організацій допомоги біженцям у роки Першої світової війни. Особливу увагу приділено діяльності польських та єврейських благодійних організацій, що діяли на теренах Сумщини у зазначений період.

Ключові слова: Перша світова війна, етнічні комітети, благодійна діяльність, біженці, Сумщина.

Перша світова війна, що фактично відкрила відлік нового століття, стала часом небаченого соціального напруження та виснаження. Однією з найбільш вразливих категорій цивільного населення у роки війни були біженці та примусово виселені з окупованих територій і районів воєнних дій особи. Разом з тим, війна викликала зростання національної самосвідомості та солідарності народів, що населяли територію держав – учасниць воєнного протистояння.

Масове біженство перетворилось на гостру соціальну проблему, розв'язання якої потребувало спільних зусиль органів державної влади, місцевого управління, громадськості, церкви. В умовах "великого відступу", це явище, за спогадами міністра сільського господарства О. Кривошеїна, набуло небачених масштабів: "З усіх суворих випробувань війни рух біженців є найбільш несподіваним, самим важким і важковиліковним... Мудрі стратеги німців створили цей потік, щоб залякати противника... Хвороби, смуток і злидні рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують все, що залишилося від пориву перших днів війни... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром вже неможливо буде підвезти їжу... Будучи членом ради міністрів, я стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію в морок революції". [1, с.149].

На територію Сумщини, яка належала до 4 –х губерній і поділялася на повіти, біженці почали прибувати влітку 1915 р., після поразки російських військ на Південно-Західному фронті. Залізничні станції Конотоп, Хутір Михайлівський, Ворожба були важливими транзитними пунктами на шляху переміщення біженців у тиллові губернії.

Джерельну базу даної статті склали документи з фондів Державного архіву Сумської області. Документи місцевих органів управління, а саме - Ф.251 – "Лебединська земська управа", Ф. 1001 – "Земські начальники", - дають уявлення про динаміку біженського руху, етнічний та соціальний склад переселенців, а також напрямки їх переміщення наприкінці війни. Нами були використані документи місцевих органів Міністерства внутрішніх справ Росії, оскільки на них було покладено функції нагляду за біженцями у

місцях їх тимчасового перебування (Ф. 1066 – "Пристав 3-го стану Роменського повіту", Ф. 1045 – "Поліцейський наглядч Павлівського рафінадного заводу"). Цінним інформативним джерелом для вивчення діяльності етнічних комітетів допомоги біженцям є матеріали фонду 1165 – "Роменський єврейський комітет допомоги жертвам війни". Документи фонду вміщують статут комітету, розкривають основні форми допомоги біженцям, яку надавали єврейські громадські організації як на теренах Сумщини, так і у масштабах країни. Матеріали друкованих видань, зокрема, газет "Южный край", "Известия Всероссийского Комитета для оказания помощи пострадавшим от военных действий", "Сумской вестник" доповнюють широку панораму благодійної діяльності та суспільних настроїв. У 1994 р. У Сумах було відновлено випуск газети "Сумской голосъ" (видання під такою назвою виходило 1905 – 1906 рр.). До 80-х роковин від початку Першої світової війни побачив світ тематичний номер газети (за редакцією І.Скворцова), який складався з публікацій "Сумского вестника" 1914 – 1917 рр.. В подальшому випуск газети був припинений і нині це раритетне видання є цінним джерелом для вивчення повсякденного життя Сумського повіту, зокрема, й біженців.

Однією з провідних тенденцій сучасної вітчизняної історіографії є посилення інтересу до соціальних аспектів, "адже війна - це не лише бойові дії, але й життя соціуму у режимі екстремального часу, глибокі соціальні, економічні, психологічні ментальні зрушення" [2, с. 20].

2013 р. побачила світ колективна праця українських істориків "Велика війна 1914-1918 рр. і Україна". Це – перше в українській історіографії узагальнююче видання, присвячене впливу війни на суспільні процеси. Серед багатьох аспектів соціально – економічного життя на українських територіях порушується й проблема біженства. У нарисі Т. Лазанської [3, с.481-511] розкрито особливості масового біженства, викликаного не лише об'єктивними чинниками розгортання воєнних подій, а й політикою військової та цивільної влади стосовно своїх співвітчизників у прифронтових районах. Ґрунтовне дослідження процесу формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях здійснила Л. Жванко [4]. Особливу увагу дослідниця приділила діяльності польської та латиської громад Харкова.

Наближення столітньої річниці від початку Великої війни активізувало дослідницькі пошуки, зокрема, і в регіональному контексті. 2014 р. У Ніжинському державному університеті ім. М. Гоголя відбулася Міжнародна наукова конференція "Перша світова війна в долях народів Європи та світу", за підсумками якої було видано збірник наукових статей [5]. Окремі публікації присвячені означеній проблемі. Так, вплив польських біженців на повсякденне життя українських губерній розглянуто у статті Т. Лихачової [5, с. 29-35], проблему біженців у Ніжинському повіті 1914 – 1918 рр. – у розвідці В. Копича [5, с. 35-39]. Певну увагу питанню благодійної діяльності на Сумщині приділили місцеві краєзнавці М. Манько [6,7] та М. Сергієнко [8]. Наукові працівники Сумського обласного краєзнавчого музею І. Скорцов

та Н.Євтушенко розглянули повсякденне життя Сумського повіту в роки війни, спираючись на матеріали місцевої газети "Сумський вісник" та приватних колекцій сумчан [9].

Автор статті ставить за мету, спираючись на архівні документи та опубліковані праці, дослідити основні напрями та форми діяльності етнічних організацій допомоги біженцям на теренах Сумщини у роки Першої світової війни; та узагальнити досвід самоорганізації соціуму в умовах війни.

Як зазначалося вище, масове прибуття біженців на територію Сумщини розпочалося влітку 1915 р. і тривало до 1917 р. Реєстрацію біженців на місцях здійснювали земські установи, а також відділення Всеросійського земського союзу (ВЗС). Губернські та повітові комітети ВЗС, окрім обліку біженців, влаштовували пункти харчування на маршрутах переміщення переселенців (один з таких пунктів був відкритий у Конотопі), опікувалися медичними закладами тощо [3, с.487]. Реєстраційні документи, які складали місцеві представники ВЗС, дають можливість оцінити динаміку біженського руху, проаналізувати кількість, етнічний, соціальний, віковий склад біженців. Так, за даними Харківського губернського комітету ВЗС, у Лебедині у квітні – травні 1916 р. було зареєстровано 69 сімей переселенців з Холмської, Сувалківської, Варшавської, Мінської, Ковенської, Волинської, Гродненської, Віленської та Люблінської губерній (разом близько 300 осіб) [10, арк.1-69]. За етнічною приналежністю вони були, переважно, поляками.

До справи надання допомоги біженцям долучилися етнічні благодійні організації. Найбільшою активністю на теренах Сумщини відзначалися місцеві громади поляків та євреїв.

У другій половині XIX – на початку XX ст. польські родини Лещінських, Сумовських, Миклашевських здійснили суттєвий вплив на економічний та культурний розвиток Сумщини. Авторитетними представниками польської громади Сум були лікар – педіатр, завідувач відкритої 1896 р. дитячої лікарні ім. Святої Зінаїди, Андрій Осташевський та інженер – власник першої у місті електростанції Едуард Кайдаїнський.

На початку XX ст. у Сумах діяла громадська організація "Польський будинок" (розташовувався на Покровській площі), працювала польська школа [11, с. 21]. З ініціативи місцевої релігійної громади на вулиці Троїцькій був зведений католицький храм в ім'я Благовіщення Пресвятої Діви Марії. В період війни ці установи активно долучилися до діяльності загальнодержавних організацій допомоги біженцям. Зокрема, створений у серпні 1914 р. у Варшаві (згодом переведений до Петрограда) Центральний громадський комітет губерній Царства Польського (ЦГК) з метою налагодження практичної роботи відрядив до Сум, де проживало 1839 поляків (чи не найбільше серед повітових міст Харківської губернії) представника Я.Домбровського [4, с.42].

Різнорганітною та найбільш ефективною, на думку дослідників, була діяльність Польського товариства допомоги жертвам війни (ПТДЖВ), створене 29 серпня 1914 р. у Петрограді. Відділення товариства працювали в Конотопі та Сумах, де було облаштовано притулки для польських біженців.

Зазначені організації фінансувалися як за рахунок державних дотацій, так і шляхом внесення добровільних пожертвувань, влаштування благодійних концертів, вистав, лекцій. Тематика цих заходів, передбачала як правило, ознайомлення з творчістю російських письменників. У вересні 1915 р. у приміщенні громадського зібрання відбулася лекція "Наслідки порушення законів моралі" за романом Л. Толстого "Анна Кареніна" [12]. У театрі Корепанова проходили вистави за участю акторів аматорів з числа польської громади на користь Сумського відділення ПТДЖВ. Активну участь у добродійній діяльності брали жінки. Зокрема, осередок Союзу польських жінок у Сумах опікувався їдальнею для біженців, де пропонувалися обіди за цінами 1 крб. 50 коп., 1 крб. та 60 коп. [13].

Окрім забезпечення матеріальних потреб біженців, благодійні організації приділяли увагу навчанню та національному вихованню дітей, зокрема, вивченню рідної мови. За клопотанням з'їзду ПТДЖВ Міністерства внутрішніх справ та народної освіти у листопаді 1916 р. визнали за можливе організувати у притулках та приватних школах вивчення дітьми біженців польської мови, але за обов'язкової умови вивчення і російської мови дітьми, старшими за 9 років [14, арк.6]. Окрім відділень ЦГК та ПТДЖВ, на теренах Сумщини діяли інші благодійні організації. Зокрема, Польський, львівський допоміжний комітет, який опікувався біженцями з Австро – Угорщини, сприяв розміщенню частини прибулих у чотирьох притулках у селищах Харківського повіту та Сумах [4, с. 45].

Після Лютневої революції 1917 р. та приходу до влади Української Центральної Ради почалося реформування місцевих осередків допомоги біженцям шляхом широкого залучення до керівних органів самих біженців. У серпні 1917 р. у Польському будинку відбулося зібрання біженців з метою обрання керівників осередку [15]. У грудні 1917 р., звертаючись до містян, "Сумской вестник" закликав влаштувати прощальне різдвяне свято для дітей біженців: "У приміщенні Польського будинку щоденно, з 2-ої до 5 –ої години, приймаються внески іграшками та грошима на проведення ялинки 26 грудня. В наступному році, коли ці діти будуть вдома, вони згадають сумську ялинку і подумки надішлють свою дитячу подяку благодійникам" [16, с.8]. Святкові заходи для дітей біженців та незаможних польських учнів у роки війни проводились у приміщенні римо-католицького костюлу.

Продовжуючи висвітлення питання роботи етнічних організацій допомоги біженцям, зупинимось на діяльності єврейської громади., Становище цієї національної меншини в умовах війни ускладнювалося через нагнітання антисемітських настроїв, створення "образу ворога" в особі євреїв, за яким фактично стояло намагання царизму перекласти вину за воєнні поразки на представників деяких народів. На початку війни щодо євреїв застосовувалися примусові виселення (депортації) з прифронтових районів, продовжувала діяти "межа осілості", а також обмеження щодо вибору роду занять. Зокрема, у циркулярному розпорядженні Харківського управління МВС до Сумського повітового справника зазначалося: "Останнім часом в м. Суми та Сумському повіті з різних місць з'являються євреї, які не

мають права жити поза межею єврейської осілості і займаються скупкою худоби. Наказую вжити заходи з недопущення скупки худоби, перевіряти всі пункти перебування євреїв, при виявленні негайно виселяти, притягувати до відповідальності". За наказом Харківського губернатора, єврейським біженцям, які перебували на території Харківської губернії, було заборонено прямувати у Слов'яносербський повіт Катеринославської губернії, що пояснювалося небезпекою поширення інфекційних хвороб серед робітників і мешканців рудників та заводів [17, арк. 3]. Зазначимо, що в подальшому заборона на проживання євреїв поза межею осілості була скасована. Депортовані не зараховувалися до категорії біженців, на яких поширювалося російське законодавство [18, с. 67]. За таких умов євреї – біженці могли розраховувати переважно на допомогу громадських організацій. 1914 р. у Петрограді було створено Центральний єврейський комітет допомоги жертвам війни, що керував діяльністю кількох благодійних організацій. Комітет мав широке представництво на місцях. У Сумах ініціатором відкриття комітету допомоги євреям-біженцям виступили рабин Епштейн, купці Гейдер, Гуревич та Шнейдер, який очолив його діяльність.

Діяльність єврейських благодійних організацій можна проілюструвати її на прикладі Роменського осередку Полтавського губернського комітету допомоги жертвам війни. Метою утворення товариства, як зазначалося у проекті статуту було, "надання допомоги пораненим та хворим воїнам, родинам осіб, призваних на війну, біженцям з району воєнних дій та усім особам, постраждалим від війни" [19, арк.186 -190]. Статут детально регламентував діяльність організації:

- для досягнення мети товариство відкриває лазарети, лікарні, амбулаторії, богадільні, притулки для хворих та дітей, загальноосвітні та професійні школи, їдальні, ремісничі майстерні;
- надає допомогу грошима, речами, ліками, продуктами, книжками, речами;
- допомагає воїнам – інвалідам отримати протези;
- допомагає біженцям у пошуку роботи, надає їм юридичну допомогу, відкриває посередницькі бюро та біржі праці;
- влаштовує лекції, концерти;
- публікує та поширює брошури, газети, журнали;
- засновує курси, бібліотеки, читальні;
- порушує перед державними та суспільними установами клопотання щодо потреб біженців;
- влаштовує збір пожертв як грошима, так і речами;
- призначає місцевих вповноважених.

Діяльність товариства поширювалася на Полтавську губернію, у Ромнах, Лохвиці, Пирятині, Кременчуку створювалися місцеві осередки. Членами товариства могли бути особи незалежно від статі та віросповідання. Членські внески становили: для дійсних членів товариства – не менш 5 крб. на рік, для почесних членів одноразовий внесок мав становити не менш 50

крб. Кошти товариства склалися як із членських внесків, так із пожертв, надходжень від благодійних заходів. Справами товариства керував губернський комітет у складі 18 членів, які обиралися щорічно на загальних зборах. Окрім голови комітету, обиралися два заступники, скарбник та секретар. Відносини між правлінням комітету та його місцевими осередками здійснювалися за допомогою листів, циркулярів, інструкцій та особистих відвідин членами правління. Місцеві осередки регулярно мали реєструвати біженців та звітувати про витрачені кошти. За даними Роменського комітету, у листопаді 1916 р. у Ромнах було взято на облік 40008 біженців.

У серпні 1915 р. було ухвалено закон, за яким допомога біженцям оголошувалась обов'язком держави за участю громадських організацій. Законом було дозволено виділити 25 млн. крб. з державної скарбниці у розпорядження Міністерства внутрішніх справ [3, с.484]. Для контролю і загального керівництва у справах біженців при МВС засновувалася Особлива нарада, до якої увійшли і представники національних благодійних організацій. Після ухвалення відповідного закону зареєстровані біженці почали отримувати спеціальне посвідчення – "книжку біженця", за якою їм видавався пайок.

Найбільшою проблемою у діяльності Роменського товариства, яким керував рабин Троцький, була нестача коштів. Вартість харчування біженців у розрізі окремих губерній суттєво відрізнялася. Так, у Херсонській губернії продовольчий пайок біженця становив 6 крб. на місяць [3, с.495]. Проте, у Полтавській губернії вартість біженського пайка встановлювалася щомісяця. Якщо родина була багатодітною, то чотири члени родини отримували по 20 коп. на день на продовольство, інші члени родини отримували по 10 коп.; на оплату помешкання 1крб. 40 коп.; на одяг та взуття для дорослих виділялося 15 крб., для дітей до 5 років – 7 крб., 50 [19, арк.196]. У своїх зверненнях до Центрального комітету місцеві осередки товариства допомоги біженцям неодноразово нарікали на нестачу коштів і просили збільшити фінансування. У відповідь керівництво вимагало збільшити надходження з місцевих джерел за рахунок збирання пожертв (так звані "кухольні збори") [20, с.251].

Основними напрямками діяльності було надання грошових позик біженцям, облаштування притулків для дітей з денним перебуванням та дворазовим харчуванням, перевезення речей біженців, поширення серед біженців санітарних знань та профілактика інфекційних захворювань, надання біженцям юридичної допомоги, залучення їх до сільськогосподарських робіт, відновлення документів, родинних зв'язків з особами, які залишилися на окупованих територіях, влаштування релігійних свят тощо. Незважаючи на обмеженість фінансування, товариство виділяло чималі суми на утримання шкіл для дітей біженців. Зокрема, на заняття з дівчатками виділялося щомісяця 245 крб., з хлопчиками 130 крб. [19, арк. 142]. При синагозі працювала єврейська школа (хедер), де вивчалися Талмуд і Тора.

Комітет активно співпрацював з іншими єврейськими організаціями, такими як, Комітет товариства ремісничої і землеробської праці євреїв Росії,

Комітет охорони здоров'я єврейського населення, Товариство поширення освіти серед євреїв та іншими. За допомогою єврейського колонізаційного товариства здійснювались грошові перекази від представників діаспори в США євреям – біженцям в українські губернії [19, арк.19].

Активна діяльність товариства полегшувала становище біженців та їх адаптацію у місцях переселення, але, як і в усі часи, в діяльності організації знайшлося місце корисливим інтересам, марнотратству, аморальним проявам. У грудні 1915 р. група біженців з міста Ковно звернулася зі скаргою до Центрального єврейського комітету у Петрограді та його керівника барона Гінцбурга. Біженці нарікали на вкрай скрутні умови проживання своїх родин: на чотирьох дорослих надавали допомогу у розмірі 18 крб. на місяць; удова, що мала на утриманні сімох дітей, отримала 30 крб., на місяць і 6 крб. на опалення на помешкання протягом усієї зими. При тому, з боку керівництва комітету мало місце несправедливий розподіл коштів та хабарництво. Один з керівників, такий собі Абрамсон отримував кошти у сумі 500 крб. на місяць, що витрачав на власні потреби. "90 відсотків біженців голодають і мерзнуть, деякі згодні працювати у комітеті лише за допомогу" [19, арк.398-399], - наголошувалося у зверненні, яке завершувалося вимогою відсторонити нечистого на руку чиновника від розподілу біженських коштів.

Таким чином, в роки Першої світової війни біженці отримували допомогу не лише від державних органів, місцевого установ, але й від етнічних благодійних організацій. Найбільшою активністю у справі допомоги біженцям на теренах Сумщини відзначилися громади поляків та євреїв, створивши низку етнічних комітетів.

Проблема біженства потребує подальшого поглибленого вивчення із залученням широкого кола джерел, оскільки досвід самоорганізації суспільства в умовах війни заслуговує на увагу і в наш час.

Автор вважає за приємний обов'язок подякувати головному спеціалісту відділу інформації та використання документів Державного архіву Сумської області І.П.Кузьменко за допомогу у підборі та опрацюванні документів.

Рожкова Л.И. Деятельность этнических организаций помощи беженцам в годы Первой мировой войны (на материалах Сумщины).

В статье исследуются основные направления и формы деятельности этнических комитетов помощи беженцам в годы Первой мировой войны. Особое внимание уделено деятельности польских и еврейских благотворительных организаций, которые функционировали на территории Сумщины в указанный период.

Ключевые слова: Первая мировая война, этнические организации, благотворительная деятельность, беженцы, Сумщина.

L. I. Rozhkova. Activities ethnic organizations help refugees during First World War. (On materials Sumy)

In the article the basic directions and forms of assistance to refugees ethnic organizations during the First World War. Particular attention is paid to the activities of Polish and Jewish charitable organizations acting on the territory of Sumy region in this period.

Key words: First World War, ethnic organizations, charity, refugees, Sumy region.

Посилання

1. Уткин А.И. Забытая трагедия. Россия в Первой мировой войне / А.И. Уткин // Смоленск: Русич, 2000. – 640.
2. Реєнт О.Р., Янишин Б. М. Велика війна 1914 – 1918 рр. в сучасній українській історіографії / О.Реєнт, Б.Янишин // Український історичний журнал. – 2014. - №3. – С.4 – 21.
3. Велика війна 1914-1918 рр. і Україна. – К.: Кліо, 2013. – 784с.
4. Жванко Л. М. Процес формування етнічних комітетів допомоги біженцям на українських землях у роки Першої світової війни / Л.М. Жванко // Укр. іст. журн. – 2014. - №3.- с.37-52.
5. Перша світова війна в долях народів Європи та світу (відп. ред. і упоряд. В.М. Глядилин). Зб. наук статей. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, Ніжин, 2014. – 241 с.
6. Манько М. Поляки в Сумах // ДС Експрес. - 2013. - 4 грудня (№49) – с.5
7. Манько М.О. Суми і сумчани у документах сучасників. Кн. Друга (1655 -2008) / М.Манько // Суми: ВПП «Мрія -1» ТОВ, 2008. – 436с.
8. Сергиенко М. Наш город в годы Первой мировой войны. // Режим доступу: <http://bulatovichclub.org/2014/05/18/1998/>
9. Скворцов И.Н., Евтушенко Н.И. Сумы и Сумской уезд в годы Первой мировой войны (1914 - 1917)/И.Скворцов, Н.Евтушенко//Краєзнавчий збірник: Статті та матеріали/за ред. В.С.Терентьева/Сумський обласний краєзнавчий музей. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. – 250с.
10. Державний архів Сумської області (далі - ДАСО), Ф – 251, оп.1, спр.10.
11. Сергиенко М.В. Путешествие с дилетантом, или Мой Дом в интерьере Троицкой. / М.В.Сергиенко // – Суми: ИД «Фолигрант», 2012. – 120 с.
12. Сумской вестник. – 1915. – 4 сентября
13. Сумской вестник. – 1917. – 8 декабря
14. ДАСО, Ф – 1066, оп.1, спр.149.
15. Сумской вестник. – 1917. – 10 августа
16. Сумской голосъ.- 1994.-№8-9.
17. ДАСО, Ф – 1045, оп.1, спр.14.
18. Білоус Л.В. Депортації єврейського населення на території Російської імперії під час Першої світової війни / Л.В.Білоус // Укр. іст. журн. – 2011. - №2.- с.65-79.
19. ДАСО, Ф – 1165, оп.1, спр.1.
20. Рожкова Л.І. Благодійність у роки Першої світової війни (на матеріалах Сумщини)/Л.І.Рожкова//Сіверщина в історії України. Зб.наук.праць. вип.8.-Центр пам'яткознавства НАН України і УТОPIK, Київ – Глухів, 2015. – с.248-253.